

AVRUPA BİRLİĞİ'NİN DOĞU KOMŞULARINA YÖNELİK YAKLAŞIMINDA DEMOKRASİ TEŞVİKİ*

Democracy Promotion in the European Union's Approach towards the Eastern Neighbours

Fulya AKGÜL DURAKÇAY** & Asiye Gün GÜNEŞ GÜLAL***

Özet

Avrupa Birliği, 2004 genişlemesi ile doğrudan komşu olduğu Doğu komşuları ile ilişkilerini Avrupa Komşuluk Politikası ve Doğu Ortaklığı Girişimi kapsamında ele almaktadır. Komşularının Birlik norm, değer ve standartları ile yakınlaşmalarını amaçlayan Avrupa Birliği; bu politikalar kapsamında demokrasinin teşvik edilmesine özel bir yer ayırmaktadır. Bu çalışmanın amacı, Avrupa Birliği'nin Doğu komşuları olarak tanımladığı Azerbaycan, Belarus, Ermenistan, Gürcistan, Moldova ve Ukrayna ile ilişkilerinde demokrasi teşvikine verdiği önem ile Doğu komşularında normatif bir güç olmasının önündeki engelleri tespit etmektir. Avrupa Birliği'nin Doğu komşuları ile ilişkilerinde demokrasi teşviki kapsamında, birincil kaynak olarak Avrupa Birliği'nin kurumsal olarak geliştirdiği politikalar ili ilgili belgeler, Doğu Ortaklığı Girişimi'nde yer alan altı ülke ile imzaladığı resmî belgeler ve ikincil kaynak olarak literatürde öne çıkan çalışmalar kullanılmaktadır. Avrupa Birliği'nin demokrasi teşvikinin güvenlik yaklaşımından ayrı düşünölemeyeceği ve Doğu komşularına yönelik yaklaşımlarını güvenlik bağlamında ele aldığı görölmektedir. Avrupa Birliği'nin demokrasi teşvikinde Avrupa Birliği'nin özellikle enerji kaynaklarına güvenli ulaşımı çerçevesindeki çıkarları ve Rusya'nın Doğu Ortaklığı ölkelerinde sahip olduğu nüfuz belirleyici bir rol oynamaktadır. Ancak, çalışmada Avrupa Birliği'nin bölgedeki etkisini ya da etkisizliğini açıklamada üçüncü ölkelerin iç bağlamları ile siyasi reformları gerçekteştirme istek ve iradelerinin belirleyici unsur olduğu savunulmaktadır.

Anahtar

Kelimeler: Avrupa Birliği, Avrupa Komşuluk Politikası, Demokrasi Teşviki

JEL Kodları:

F550, F590, H11

Abstract

The European Union approaches its Eastern neighbours that it became direct neighbours with the 2004 enlargement within the frameworks of the European Neighbourhood Policy and the Eastern Partnership Initiative. The European Union by aiming approximation of its neighbours with the Union norms, values and standards allocates a special place to promoting democracy within the context of these policies. The aim of this study is to identify the European Union's emphasis on democracy promotion in Armenia, Azerbaijan, Belarus, Georgia, Moldova and Ukraine, that it defines as the Eastern neighbours and to identify the challenges to its normative power in the Eastern neighbourhood. Within the scope of the European Union's democracy promotion in its relations with the Eastern neighbours, official documents on the European Union's institutional policies towards its Eastern neighbours and the bilateral documents with the six countries

Keywords:

European Union, European Neighbourhood Policy, Democracy Promotion

JEL Codes:

F550, F590, H11

* Bu çalışma, Kalkınma, Göç ve Sosyal Politikalar Derneği'nin internet sayfasında Çalışma Kağıdı olarak yayımlanan "Demokrasi-Kalkınma İlişkisi Çerçevesinde Avrupa Birliği'nin Demokrasi Teşviki Gündemi: Demokrasi mi, İstikrar mı?" başlıklı çalışmanın gözden geçirilerek geliştirilmiş halidir. Çalışmanın geliştirilmesine değerli katkılar sağlayan hakemlere önerileri için teşekkür ederiz.

** Araç.Gör., Dokuz Eylül Üniversitesi, İşletme Fakölteşi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, fulya.akgul@deu.edu.tr, fulya.akgul@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-0200-7911

*** Araç.Gör., Akdeniz Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakölteşi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, agungunes@akdeniz.edu.tr, a.gungunes@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2353-5679

participating at the Eastern Partnership are used as primary sources; and the prominent publications in the literature are used as secondary sources. It is inferred that the European Union’s democracy promotion cannot be dissociated from its security approaches and it addresses its Eastern neighbours within the security context. the European Union’s interests especially for its secured access to energy sources and Russia’s influence in the Eastern Partnership countries are determinant in the European Union’s democracy promotion. However, this study argues that the domestic contexts and the ambitions and wills of the third countries to realise the political reforms are determining factors for the European Union’s effectiveness or ineffectiveness in the region.

1. Giriş

Soğuk Savaş’ın sona ermesi ile güvenlik gündemi, tehditler ve riskler de değişmiş; Avrupa Birliği (AB) demokratik norm ve değerlerin geliştirilmesini teşvik eden bir aktör olarak evrilmeye başlamıştır. AB, demokrasi teşvikini güvenlik yaklaşımı ile birlikte ele alarak demokrasi, insan haklarına saygı ve hukukun üstünlüğü prensiplerini teşvik etmeyi dış ve güvenlik politikasının amaç ve aracı haline getirmektedir. Bu kapsamda AB, üçüncü ülkelere yaklaşımında ilişkilerin geliştirilmesi için demokratik koşulluluk ilkesine yer vermeye başlamış ve demokratik koşulluluğu bir mekanizma olarak kullanmıştır. AB’nin 2004 genişlemesi ile doğrudan sınıra sahip olduğu Doğu komşuları ile Güney komşularına yönelik geliştirdiği Avrupa Komşuluk Politikası (AKP) (*European Neighbourhood Policy – ENP*) çerçevesinde ekonomik ve finansal yardımları içeren anlaşmalar, koşulluluk ilkesi gereğince demokrasiye geçiş ve demokrasinin yerleşmesi için birtakım reformların gerçekleştirilmesini ödüller aracılığı ile teşvik etmektedir.

AB Doğu komşularına yönelik yaklaşımında demokrasi teşvikini demokratik koşulluluk ilkesi çerçevesinde ele almakta ve ikili ilişkilerin seyrini ülkelerin demokrasi, insan haklarına saygı ve hukukun üstünlüğü prensiplerine bağlılıkları ve siyasi reformları gerçekleştirme düzeylerine göre belirlemektedir. AKP çerçevesinde Doğu komşularına yönelik özel olarak geliştirilen Doğu Ortaklığı Girişimi (kısaca Doğu Ortaklığı) (*Eastern Partnership – EaP*) kapsamında AB; Birlik norm, değer ve standartlarının komşu ülkelere transferinde sosyalleşme mekanizmasına verdiği önemi artırmaktadır. Bu kapsamda, hem üst düzey yetkililer, hem de sivil toplum arasındaki etkileşim ve hareketliliği artırmak amacı ile platformlar sunan AB, Doğu komşuları ile hem ikili ilişkilerini, hem de çok taraflı ilişkilerini derinleştirmektedir.

AKP, AB’nin özellikle en başarılı dış politika aracı olarak kabul gören genişleme politikası ile ülkelerin demokratikleşmesinde elde ettiği başarıdan öğrendikleri ile genişleme politikasını komşuluk alanına uyarlaması olarak görülmektedir. Böylelikle, genişleme politikası AKP’nin varoluşsal sebebini ve AB’nin komşularında demokrasi, insan hakları ve hukukun üstünlüğüne dayalı reformları teşvik etmesinin tarihsel izlek bağımlılığını oluşturmaktadır. Ayrıca AB’nin AKP’de kullandığı araçlar ve mekanizmalar genişleme politikasında kullandıkları ile benzerlik göstermektedir (Kelley, 2006, s. 30-33). Bu doğrultuda, AB’nin AKP’de uyguladığı koşulluluk mekanizması genişleme politikasında kullandığı koşulluluğa benzemekle birlikte, üyelik vaaadinin yokluğunda reformların gerçekleştirilmesi için yeterli bir teşvik sağlayamayacağı gerekçesiyle zayıf bulunmaktadır (Kelley, 2006, s. 36). Nitekim, AB’nin genişlemeler ile aday ülkelerin geçirdiği demokratik dönüşümde elde ettiği başarı koşulluluk mekanizmasının katılığı ile güvenilir bir üyelik vaaadinin yarattığı baskının varlığına atfedilmektedir (Kelley, 2006; Schimmelfennig, ve Sedelmeier, 2004; Sedelmeier, 2011).

Sivil gc (Duchne, 1973, s. 19), normatif gc (Manners, 2002) ve dönüştürücü gc (Börzel & Lebanidze, 2017; Grabbe, 2006) olarak adlandırılan AB'nin; AKP ve Doğu Ortaklığı özelinde normatif ve dönüştürücü gücü kısıtlı kalmaktadır. AB'nin AKP ve Doğu Ortaklığı özelinde üçüncü ülkelerin demokratikleşmesi üzerindeki sınırlı etkisi literatürde yaygın bir biçimde üyelik perspektifinin yoksunluğu üzerinden ele alınmaktadır. AB'nin koşulluluğu zayıf olarak değerlendirilirken, koşulluluk kapsamında sunulan ödül muğlak olarak grlmektedir (Burlyuk ve Shapovalova, 2017, s. 38; Gawrich, Melnykovska ve Schweichert, 2009, s. 3; Sasse, 2008, s. 295-296). Sasse (2008) AKP'de uygulanan koşulluluğu hafif bir koşulluluk (*conditionality-lite*) olarak adlandırmaktadır. Bu koşulluluğun en azından AB'ye üyelik hedefleri ve entegrasyon istekleri olan ülkeler için AB'nin reform taleplerini gerçekleştirmede önemli bir başvuru mekanizması oluşturabileceğine dikkat çekmektedir. Böylelikle, bu ülkelerin reformları gerçekleştirmesi durumunda AB'nin üyelik seçeneğini yadsımakta zorlanacağına işaret etmektedir (s. 295-297). yelik vaaadinin yokluğu ve zayıf koşulluluk mekanizmasının ötesinde; Börzel ve Lebanidze (2017), Doğu Ortaklığı ülkelerine yönelik koşulluluğun seçici ve tutarsız uygulanmasının, AB'nin normatif ve dönüştürücü gücünü sınırlayıcı bir etken olarak ortaya çıktığına dikkat çekmektedir (s. 17).

Lavenex (2008) AB'nin koşuluk alanında demokratikleşmedeki ve entegrasyonu derinleştirmedeki rolü üzerine sektör bazlı yönetişim yaklaşımını koşulluluğa alternatif olarak önermektedir. Sektör bazlı yönetişim yaklaşımında dış politikanın makro düzeyde bir rejim değişikliği yaratması beklentisi ve amacının dışında; AB ile koşuluk ülkelerinin karşılıklı bağımlılıklarının yüksek olduğu enerji, evre, güvenlik, g ve ticaret gibi alanlarda AB'nin politika, kural, norm ve standart transferine bakılarak AB etkisi tespit edilmeye çalışılmaktadır. Yönetişim yaklaşımının hareket noktasını koşuluk alanında AB'nin sunduğu ödülün üyelik olmaması ve koşulluluk mekanizmasının zayıflığı sebebi ile AKP çerçevesinde yer alan ülkelerin demokratikleşmesinde sistemik ve pozitif bir AB etkisinin beklenmemesi oluşurmaktadır (Freyburg, Lavenex, Schimmelfennig, Skripka ve Wetzel, 2015, s. 2-5).

Literatürde, genel olarak Batılı aktörlerin, özel olarak ise AB'nin demokrasi teşvikinin yukarıdan aşağıya ve dış aktörün gönderici, üçüncü ülkenin ise alıcı konumda olduğu, Batı demokrasi modellerinin tek taraflı doğrusal bir süreç olarak üçüncü ülkeye aktarımının sunulduğu ve ele alındığı çalışmaların yoğunluğu dikkat çekicidir. Bu durum AB'nin Koşuluk Politikası dışında kalmayı tercih eden Rusya ile ilişkilerinde de kendini göstermektedir. AB'nin Rusya ile kurumsal ilişkileri Rusya'yı AB merkezli düzenin içine çekerek, AB norm, değer ve politikalarının pasif alıcısı konumuna soktuğu şeklinde okunmaktadır. AB'nin "ortak" ya da "paylaşılan" koşuluk alanı olarak adlandırılan coğrafyada kendi liberal düzenini ve modelini yerleştirme amacı, Rusya'nın etki alanını belirlemeye yönelik kurguladığı dış politikası ile çatışmaktadır (Haukkala, 2015, s. 25-36). Son on yılda ise demokrasiyi teşvik edici bir rol üstlenen dış aktörlerin ilgili ülkenin iç dinamiklerini göz önünde bulundurmalarını ve ülkelerin iç dinamiklerinin ve aktörlerinin demokrasi teşvikinin bir parçası olduğunu dile getiren çalışmalar gittikçe görünürlük kazanmıştır (Stewart, 2009, s. 804-805). Bu doğrultuda, AB'nin AKP kapsamında kendi kimlik, norm ve değerlerini nasıl sunduğunun ve koşu ülkelere nasıl transfer etmeye çalıştığının ötesinde, koşu ülkelerin AB ve Avrupa'ya yönelik algıları, anlamlandırmaları ve stratejileri aynı derecede önem kazanmakta ve belirleyici olmaktadır (Browning ve Christou, 2010, s. 110). Böylelikle, çnc ülkenin kimlik, norm ve değerlerinin AB kimlik, norm ve değerleri ile özdeşleşme düzeyi (Balkır ve Soyaltın, 2018, s. 78); hem AB'nin bu ülkelerde normatif bir g olmasında, hem de AB'nin kendisine, "diğer"lerine,

sınırlarına ve güvenlik çevresine ilişkin algısının oluşmasında belirleyici olmaktadır (Browning ve Christou, 2010, s. 111).

Bu çalışmada, AB’nin Doğu komşularındaki normatif ve dönüştürücü gücünün önündeki engeller araştırılmaktadır. Çalışmanın temel odağı AB’nin dış aktör olarak demokrasiyi teşviki olarak ele alınmakla birlikte, demokrasi teşvikinin tek taraflı bir süreç olmadığı ve ülke içi dinamiklerin kolaylaştırıcı ya da zorlaştırıcı faktörler olarak AB’nin demokrasi teşvikini çift yönlü bir süreç haline getirdiği savından hareket edilmektedir. Böylelikle, çalışmanın araştırma sorusu olan AB’nin Doğu komşularında demokrasi teşviki politikaları özelinde neden normatif ve dönüştürücü bir güç oluşturamadığı sorusunun yanıtı dış faktörler ile iç dinamiklerin birlikte ele alınması ile aranmaktadır. AKP kapsamında güvenilir bir üyelik vaadinin yokluğundan ziyade, AB’nin Doğu Ortaklığı ülkelerine yönelik uyguladığı koşulluluğun tutarlılığı/tutarsızlığı temelinde koşulluluk mekanizmasının bölgedeki başarısı/başarısızlığı değerlendirilmektedir. Bu değerlendirmede, AB’nin Doğu komşularına yönelik yaklaşımında özellikle enerji kaynaklarına ulaşımında dışa bağımlılığından kaynaklanan çıkarları ve Rusya’nın Doğu Ortaklığı ülkelerindeki siyasi, iktisadi ve askeri nüfuzunun AB etkisi önünde yarattığı kısıtlar ele alınmaktadır.

Çalışmada ilk olarak AB’nin Doğu komşuları olarak tanımladığı Azerbaycan, Belarus, Ermenistan, Gürcistan, Moldova ve Ukrayna’ya yönelik yaklaşımında geliştirdiği kurumsal politikalar incelenmekte ve bu politikalar çerçevesinde demokrasi teşvikine yaklaşımları ele alınmaktadır. Daha sonra, AB’nin kurumsal politikaları kapsamında Doğu komşuları ile ilgili ilişkilerinin geldiği aşamalar imzalanan temel belgeler çerçevesinde demokrasiyi teşviki incelenmektedir. Çalışma, AB’nin demokrasi teşviki politikalarının Doğu komşuları özelinde tüm bölge ülkelerinin ele alınması ile AB’nin normatif ve dönüştürücü gücünün sorgulanması hususunda Türkçe yazına katkıda bulunmaktadır. AB ve Rusya dış faktörlerinin Doğu Ortaklığı ülkelerinin demokratikleşmesi üzerindeki etkileri bölgesel bir desen yaratmamakta olup bu etkilerin münferit ülkeler düzeyinde değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu sebeple, çalışmaya bütüncül ve derinlemesine bir analiz katması amaçlanarak, demokrasi teşvikinin başarısının sınırlılığı açısından Doğu komşularının ülke içi dinamikleri kapsamında bir değerlendirme analize dâhil edilmektedir. Böylelikle, AB’nin demokrasi teşviki hususunda tüm Doğu komşuluk ülkelerini kapsayan ve iç dinamikler ile dış dinamikleri bir arada ele alan sınırlı sayıdaki çalışmanın üzerine eklenerek literatüre katkıda bulunmaktadır.

2. Avrupa Birliği’nin Doğu Komşularına Yönelik Kurumsal Politikaları ve Demokrasi Teşviki Gündemi

Soğuk Savaş’ın sona ermesi ve Sovyetler Birliği’nin dağılması ile birlikte AB; sınırlarında yeni komşular, yeni fırsatlar ve yeni tehditler ile karşı karşıya kalmıştır. Değişen güvenlik gündeminde AB’nin temel endişesi sınırlarında güvenlik ve istikrarı korumak olmuştur. AB’nin komşularına yönelik geleneksel yaklaşımının genişleme stratejisi olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim Birlik kendi norm, kural ve koşulları ile uyum gösteren Avrupa ülkelerine üyelik perspektifini açık tutmaktadır. Ancak, AB yeni komşularına yönelik yaklaşımını kurgularken en başından itibaren genişleme politikasına dâhil edeceği ülkeler ile bu politikanın dışında bırakacağı ülkeleri ayırmıştır. 1990’lı yıllarda AB; Bulgaristan, Çek Cumhuriyeti (yeni resmi adı ile Çekya), Estonya, Letonya, Litvanya, Macaristan, Polonya, Romanya, Slovakya ve Slovenya’yı Merkezi ve Doğu Avrupa (MDA) ülkeleri olarak tanımlamıştır. MDA ülkeleri ile üyelik perspektifinin de içinde yer aldığı Ortaklık ya da Avrupa

Anlaşmaları (*Association or Europe Agreements*) imzalamıştır. MDA ülkelerine yönelik Polonya ve Macaristan Ekonomilerini Yapılandırma için Yardım (*Poland and Hungary Action for Restructuring of Economy - PHARE*) Programı ve daha sonra Katılım ncesi Yardım Aracı (*Instrument for Pre-Accession Assistance - IPA*) ile finansal yardımda bulunmuştur. Yeni Bağımsız Devletler olarak adlandırılan ülke grubuna ise üyelik perspektifi verilmemiştir. Bu grup,  Baltık devleti dışındaki tüm eski Sovyet ülkelerini kapsamaktadır. Bu lkeler ile Ortaklık ve İşbirliği Anlaşmaları (*Partnership and Cooperation Agreements*) imzalanmış ve finansal yardım aracı olarak Bağımsız Devletler Topluluğu ve Gürcistan'a Teknik Yardım (*Technical Assistance to the Commonwealth of Independent States and Georgia - TACIS*) Programı kullanılmıştır (Solonenko, 2009, s. 709).

1990'lı yılların başından itibaren dış ilişkilerinde demokrasi teşvikini gündem yapmaya başlayan AB, bu gündemini komşuları ile ilişkilerine yansıtmiştır. PHARE ve TACIS programlarının uygulanmaya başlandığı ilk dönemde AB bütçenin büyük bir kısmını bu ülkelerin pazar ekonomisine geçişlerine ve ekonomik durumlarının iyileşmesine ayırmıştır (Solonenko, 2005, s. 62). Ancak, Avrupa Parlamentosu'nun 1992 yılı bütçesinde demokrasinin teşvik edilmesine yönelik bir bütçe ayrılması gerekliliğini dile getirmesi ile Avrupa Komisyonu PHARE ve TACIS programlarına bir demokrasi programı dâhil etmiştir. Böylelikle, AB demokrasi programı aracılığı ile bu ülkelerde parlamentoların işleyişini, kamu kurumlarının Őeffaflıęını, hükümet dışı örgütlerin desteklenmesini ve medyanın bağımsızlığını gündemine alarak demokrasiyi teşvik etmeye çalışmıştır (Olsen, 2000, s. 148-149). 1995 yılında Avrupa Komisyonu nc ülkeler ile imzalanacak anlaşmalarda demokratik prensipler ve insan haklarına saygının yer alması gerektiğine ilişkin bir tebliğ yayımlamıştır. Bu tebliğde insan haklarına ve demokratik değerlere saygı AB'nin akdi ilişkilerinin "vazgeçilmez unsuru" olarak adlandırılmıştır (Commission of the European Communities, 1995). Böylelikle AB, PHARE ve TACIS programları aracılığı ile planlanan yardımların gerçekleştirilmesini demokrasi ve insan hakları ile ilgili getirdiği koşulların sağlanmasıyla bağlamıştır.

AB 1997 Lüksemburg Zirvesi ile Estonya, ek Cumhuriyeti, Güney Kıbrıs, Letonya, Litvanya, Macaristan, Malta, Polonya, Slovakya ve Slovenya'yı genişleme sürecine dâhil ederek 2004 yılında süreci tamamlamıştır. 2004 genişlemesi "*Demir Perde ve Soğuk Savaş'ın yarım yüzyıldır böldüğü Avrupa'nın yeniden birleşimi*" olarak görülmüştür (EUR-Lex, 2007). Bu genişleme ile Doğu'da Belarus, Moldova ve Ukrayna ile doğrudan komşu olan AB, bu ülkelerdeki istikrarsızlık kaynaklarının sınırları içine taşmasının önüne geçmek istemiştir (Hürsoy ve Kutlu, 2018, s. 170). AB, henüz 2004 genişleme süreci tamamlanmadan üyeler ile ye olmayan ülkeler arasında yeni bir ayırım yaratmanın önüne geçecek ve ilk olarak Polonya tarafından dile getirilen bir "Doğu Boyutu" fikri üzerinden yeni komşularına yönelik yeni bir politika yaratma çabası içine girmiştir (Eriş, 2012, s. 246-247). Polonya'nın Ukrayna, Rusya ve Belarus ile ilişkilerin geliştirilmesine yönelik Doğu Boyutu nerisi (Pomorska, 2011, s. 173), Birleşik Krallık tarafından 2002 yılında "daha geniş Avrupa" fikri çerçevesinde bu üç ülkeye Moldova'yı da dâhil ederek dile getirilmiştir (Smith, 2005, s. 759). AB ise resmî olarak ilk kez 2002 yılındaki Nisan ayı Konsey toplantısında Doğu komşularına yönelik bir "daha geniş Avrupa" fikrinden bahsetmiştir (Council of the European Union, 2002). AB, Ukrayna, Belarus ve Moldova'ya yönelik bir Komşuluk İnişiyatifi geliştirme fikrini dile getirmiş (European Parliament, 2002) ve dönemin Avrupa Komisyonu Başkanı Romano Prodi "daha geniş Avrupa" fikrini Birlik ile "*kurumlar dışındaki her Őeyin paylaşıldığı*" ve "*işbirliğinden fazla ve üyelikten az*" Őeklinde ifade etmiştir (European Commission, 2002). 2003 yılında Avrupa

Komisyonu’nun “Daha Geniş Avrupa: Geniş Avrupa – Komşuluk: Doğu ve Güney Komşularımız ile İlişkilerde Yeni Bir Çerçeve” başlıklı belgesi ile komşulara AB iç pazarına katılım ile ilişkilerin derinleştirilmesi ve serbest dolaşımın teşvik olarak önerilmesi ile bir “dost çemberi” oluşturulması hedeflenmiştir (Commission of the European Communities, 2003). Fransa ve İspanya gibi Akdeniz’de çıkarları olan üye devletlerin çabaları ile komşuluk alanına 10 Güney Akdeniz ülkesi –Cezayir Fas, Filistin, İsrail, Lübnan, Libya, Mısır, Suriye, Tunus ve Ürdün- dâhil edilmiştir (Hürsoy ve Kutlu, 2018, s. 170).

İlk olarak Doğu komşularına yönelik başlatılan yeni politika girişiminin dile getirilen amacı demokrasi, hukukun üstünlüğü ve insan haklarına saygı gibi AB normlarının, değerlerinin ve standartlarının komşulara aktarımı olmakla birlikte, bu yaklaşımın temelinde daha fazla genişlemeden AB’nin sınırlarının ötesinde istikrar ve güvenliği sağlama ihtiyacı bulunmaktadır. AB’nin dış ilişkilerinde demokrasi ve insan hakları temelli ortak değer ve normlara yaptığı vurgu ile normatif bir güç olması iddiası (Manners, 2002) aynı zamanda rasyonel bir tercih olarak yorumlanmaktadır (Del Sarto, 2016). Özellikle Soğuk Savaş sonrası dönemde ortaya çıkan yeni ve belirsiz tehditlerin, ortaya çıktıkları ülke sınırları ile kalmayıp AB sınırları içerisine sıçrayabilecek olması; demokrasi teşvikinin AB güvenlik politikasının stratejik hedefi olarak belirlenmesini gerektirmiştir. Demokrasi teşviki hem AB, hem de müttefiklerinin güvenliği açısından önemli görülmektedir (Powel, 2009, s. 63). Demokrasinin geliştirilmesi ve sürdürülmesi AB dış politikasının amaç ve aracı olmakla birlikte, demokrasinin teşviki ile güvenlik ve istikrar arasında bir çatışma olduğu durumlarda AB’nin önceliği her zaman güvenliğe verdiği dile getirilmektedir. (Börzel ve Lebanidze, 2017, s. 17-18; Olsen, 2002, s. 133).

AB, 2003 yılında ilk kez Avrupa Güvenlik Stratejisi yayımlamıştır. Strateji belgesinde Soğuk Savaş sonrası dönemde askeri tehditlerin yerini farklı ve iç-dış ayrımı yapmayı zorlaştırıcı tehditlere bıraktığının altı çizilmiştir. Ayrıca, sınırlarında şiddetli çatışma, kaçakçılık, terörizm, nükleer silahların yayılması ve organize suç riski altında bulunan komşuların Avrupa için sorun teşkil ettiği belirtilmiştir. Çözüm olarak reformların ve iyi yönetişimin teşviki sunulmuş ve ticaret, kalkınma politikaları ile yardım programlarının faydalı olabileceği düşünülmüştür (European Union, 2003, s. 2-8). Bu doğrultuda, AB’nin güvenlik ve demokrasi bağıntısını açıkça ortaya koyduğu AKP Avrupa Komisyonu’nun üç Güney Kafkasya ülkesi Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan’ın da dâhil edilmesine yönelik tavsiyesi üzerine (Commission of the European Communities, 2004) 16 ülkeye yönelik olarak başlatılmıştır. Komşu ülkelerde istikrar ve refahı artırmayı amaçlayan bu politikada Güney komşuları Cezayir, Fas, Filistin Yönetimi, İsrail, Libya, Lübnan, Mısır, Suriye, Tunus ve Ürdün; Doğu komşuları ise Azerbaycan, Belarus, Ermenistan, Gürcistan, Moldova ve Ukrayna olarak belirlenmiştir. Komşuluk Politikası ile demokrasi, insan hakları ve hukukun üstünlüğü gibi Avrupa norm ve değerlerini paylaşan bir “dost çemberi” kurulması amaçlanmaktadır. Bu politikanın altında yatan temel gerekçenin ise dış güvenlik kaygıları olduğunu söylemek mümkündür (Balkır ve Soyaltın, 2018, s. 92-93).

AB, 2007 yılında Karadeniz’e kıyısı olan Bulgaristan ve Romanya’nın Birliğe katılmasını takiben Doğu komşularına yönelik yeni bir yaklaşıma ihtiyaç duymuştur. AB, aralarında Doğu komşularından Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, Moldova ve Ukrayna’nın yer aldığı Karadeniz Sinerjisi’ni başlatarak bu girişimin Doğu komşularına yönelik Komşuluk Politikası’nın tamamlayıcısı olduğunu ifade etmiştir (Commission of the European Communities, 2007). Karadeniz Sinerjisi çevre, denizcilik, balıkçılık, ulaşım, enerji, eğitim,

sivil toplum, sınır ötesi işbirliği ve araştırma alanlarında somut projeler üretmek işbirliğini derinleştirmeyi hedeflemektedir (European External Action Service, 2016). İnsan haklarına saygı ve sivil toplumun güçlenmesine vurgu yapılarak demokratik reformların desteklenmesinin amaçlandığına dile getirildiği (European External Action Service, 2008) Karadeniz Sinerjisi'nde öne çıkan en önemli hususlardan biri enerji ve AB'nin enerji güvenliğidir.

2008 yılında AB, Komşuluk Politikası'nda yer alan Doğu komşularını kapsayan Doğu Ortaklığı Girişimi'ni başlatmaya yönelik adımlar atmıştır. Doğu Ortaklığı'nda yer alan 6 ülke ile siyasi ve ekonomik entegrasyonu ilerletmeyi amaçlayan AB, bu ülkelerin AB normları, değerleri, kuralları ve mevzuatı ile yakınlaşmalarını hedefleyerek ilişkilerin derinleşmesi için siyasi reformlar karşılığında siyasi ve ekonomik entegrasyonu artıracak Ortaklık Anlaşmaları (*Association Agreements*) imzalanması kapsamında yeni teşvikler önermiş ve bu anlaşmaların müzakerelerine başlanması ve tamamlanması için demokratik koşulluluk ilkesini uygulayacağını belirtmiştir (Commission of the European Communities, 2008). Doğu Ortaklığı 2009 Prag Zirvesi ile başlatılmıştır. Doğu Ortaklığı ile güvenlik, istikrar ve refahın sürdürülebilirliği için AB ile ortaklık ülkeleri arasındaki mevcut ilişkilerin Derin ve Kapsamlı Serbest Ticaret Anlaşmaları, vize kolaylıkları ve/veya serbestileri ile hareketliliğin artırılması ve sosyo-ekonomik eşişsizliklerin giderilmesine yönelik finansal yardımların artırılması ile geliştirilmesi amaçlanmıştır (Council of the European Union, 2009). AB, Doğu Ortaklığı kapsamında enerjinin etkin kullanımı, enerji arzının güvenliği ve dış kaynaklara enerji bağımlılığın azaltılması hususlarına artan önem vererek Doğu komşularının AB enerji pazarına entegrasyonunu ilerletmeyi hedeflemektedir (European Commission, 2014).

Doğu Ortaklığı ülkeleri ile ikili ilişkilerin geliştirilmesinin ötesinde çok taraflı ilişkilerin geliştirilmesi için dört platform belirlenmiştir: Demokrasi, iyi yönetim ve istikrar platformu; ekonomik entegrasyon ve mevzuat uyumu; enerji güvenliği; hareketlilik ve insandan insana etkileşim (Commission of the European Communities, 2008). Çok taraflı ilişkilerin geliştirilebilmesi için getirilen bir diğer yenilik ise Doğu Ortaklığı ülkelerinin sivil toplum örgütlerini bir araya getiren Doğu Ortaklığı Sivil Toplum Forumu'dur. Sivil Toplum Forumu AB norm ve değerlerini tanımayı ve katılımcı ülkelerin sivil toplumları arasındaki sosyalleşmeyi kolaylaştırıcı bir platform sunmaktadır (Kostanyan ve Vandecasteele, 2013a, s. 95). Ayrıca, Doğu Ortaklığı kapsamında parlamenterler arasındaki etkileşim ve sosyalleşmeyi artırmak için EuroNest Parlamenter Meclisi bir platform olarak kullanılmaktadır. Bu kapsamda, Belarus dışındaki Doğu Ortaklığı ülkelerinin her birinden 10 parlamenter ile Avrupa Parlamentosu'ndan 60 parlamenter düzenli olarak bir araya gelmektedir (Kostanyan ve Vandecasteele, 2013b, s. 8).

AB, Güney komşularında Arap Baharı ile başlayan değişimleri takiben 2011 yılında Komşuluk Politikası'nı revize etmiştir. Revize edilmiş Komşuluk Politikası'nda demokrasi, istikrar ve refah vurgusu yapılmıştır (Dandashly, 2017, s. 66). AB, 2004'ten beri yürüttüğu politikaların demokratikleşme üzerinde etkisinin oldukça sınırlı olduğunu belirterek demokrasi anlayışına dair "derin ve sürdürülebilir demokrasi" kavramını kullanmıştır (European Commission, 2011). AB, derin ve sürdürülebilir demokrasi ile demokrasinin seçimsel şartlarının ötesine geçen, temel özgürlükleri ve seçilmiş kişilerin yönetimini garanti altına alan bir demokrasi anlayışını dile getirmiştir. 2015 yılında bir kez daha revize edilen AKP kapsamında AB'nin kendi istikrarının demokrasi, insan hakları, hukukun üstünlüğu ve açık ekonomiye dayalı olduğu belirtilirken güvenlik-istikrar bağlantısının baskın olduğunun altı çizilmiştir (European Commission, 2015). Haziran 2016 tarihli Avrupa Birliği Küresel Stratejisi'nde ise

demokrasi yerine Avrupa halklarının güvenliğine, vatandaşlarının menfaatlerine, sert güce ve Orta Asya ve Orta Afrika’ya doğru uzanan devlet ve toplumların direnç kabiliyetinin artırılmasına odaklanılmıştır (European External Action Service, 2016). Uzun vadedeki amaç ise yoksulluk ve eşitsizlikle mücadele ederek, insanların ve toplumların direncini artırıp demokratikleşme ve istikrar için gerekli sosyo-kültürel değişimi ortaya çıkarabilmektir (Biscop, 2016, s. 2).

3. Avrupa Birliği’nin Doğu Ortaklığı Ülkeleri ile İlişkilerinde Demokrasi Teşviki Politikaları

Avrupa Birliği 1990’lı yıllarda Doğu komşuları ile bir dizi Ortaklık ve İşbirliği Anlaşması (OİA) (*Partnership and Cooperation Agreement – PCA*) imzalamış ve demokratik ilkelere bağlılık ve insan haklarına saygı vurgusu yapmıştır. Ortaklık ve İşbirliği Anlaşmaları ilk olarak Ukrayna ile ardından sırasıyla Moldova, Belarus, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan ile imzalanmıştır. Söz konusu anlaşmaların temel unsurları taraflar arası yakın siyasi ilişkilerin geliştirmesi; yatırım ve ticaretin desteklenmesi, sürdürülebilir kalkınmanın teşvik edilmesi; ekonomik, toplumsal, finansal, kültürel ve bilimsel işbirliği için zemin oluşturulması; demokrasinin güçlendirilmesi ve pazar ekonomisine geçilmesinde bu ülkelerin desteklenmesidir (PCA with Ukraine, 1994; Moldova, 1994; Belarus, 1995¹; Armenia, 1996; Azerbaycan, 1996; Georgia, 1996). AB’nin 1990’lı yıllarda temel odağı bu ülkelerde istikrarın sağlanması ve ülke ekonomilerinin güçlendirilmesi olmuştur; demokrasi teşviki ikinci planda kalmıştır. Ancak, yine de TACIS Demokrasi Programı kapsamında demokrasinin çeşitli unsurları desteklenmiştir. Örneğin; Belarus’ta gerçekleştirilen ilk özgür seçimlerde çeşitli insan hakları örgütleri ve siyasi hareketlerden gelen kişilere eğitim sunulmuş; Ukrayna’da demokratik kurumların, insan hakları ve hukukun üstünlüğünün güçlendirilmesi için fon oluşturulmuş; Ermenistan’da seçim sürecinde şeffaflığı teşvik etmek ve demokratik kurumlara güveni güçlendirmek için projeler geliştirilmiştir (Braithwaite, Eberhardt, ve Johnson, 1998).

AB, AKP çerçevesinde Doğu komşuları ile ilişkilerini geliştirerek demokrasinin teşvik edilmesine daha fazla önem vermiştir. Demokratik değerlerin ve insan hakları ihlallerinin yoğun olduğu Belarus dışındaki ülkeler için 2004 yılı ve sonrasında eylem planları hazırlanmıştır. Eylem planları incelendiğinde, hazırlanan tüm belgelerin ortak noktasının sınır ötesi işbirliği, çatışmaların önlenmesi ve çözümünde ortak sorumluluk dâhil siyasi, ekonomik, kültürel ilişkilerin ve güvenlik ilişkilerinin geliştirilmesi; ticari ve ekonomik ilişkilerin derinleştirilmesi; bölgesel işbirliği; finansal desteğin artırılması; demokratik yapının ve hukukun üstünlüğünün güçlendirilmesi; insan haklarına ve temel özgürlüklere saygı; ekonomik gelişmenin teşviki ve yatırım ortamının iyileştirilmesi hususlarının olduğu görülmektedir. Ancak, AB Komşuluk Politikası’nı farklılaştırma (*differentiation*) ilkesine göre uygulayarak ülkelerin ihtiyaçlarını ve mevcut bağlamlarını göz önünde bulundurmamıştır. Örneğin, Moldova ve Ukrayna ile ilişkilerinde daha ileri bir entegrasyon düzeyi yakalanmasında ve bu ülkelere yönelik politikalarında demokrasi vurgusunu artırmasında ilgili ülkelerin AB entegrasyonuna ilişkin istek ve iradeleri ile etkili olmuştur. Böylelikle, Ukrayna ve Moldova’da ekonomik ve ticari ilişkilere ve kalkınmaya yapılan vurgunun yanı sıra; demokrasi ve hukukun üstünlüğünü

¹ Belarus ile AB arasında 1995 yılında imzalanan Ortaklık ve İşbirliği Anlaşması Belarus’un insan hakları ve demokratik değerleri ihlal ettiği gerekçesi ile AB tarafından onaylanmadığı için incelemeye alınmayarak ilgili Anlaşma’ya kaynakçada yer verilmemiştir.

garantileyen kurumların istikrar ve etkinliğinin güçlendirilmesi, demokratik seçimlerin garanti altına alınması, basın ve ifade özgürlüğünün sağlanması, yolsuzlukla mücadele edilmesi, siyasi diyalog ve temel özgürlükler alanlarında reformların gerçekleştirilmesi üzerinde de durulmuştur (EU/Ukraine Action Plan, 2005; EU/Moldova Action Plan, 2005).

Doğu Ortaklığı çerçevesinde OİA'nın kapsamını geliştirecek yeni Ortaklık Anlaşmaları (*Association Agreements – AA*) gündeme gelmiştir. Bu anlaşmaların müzakere süreçlerinin başlamasının ve sürecin tamamlanmasının önünde demokratik koşulluluk ilkesinin bulunacağını belirten AB, daha önce belirtildiği üzere teşvik olarak Derin ve Kapsamlı Serbest Ticaret Anlaşmaları (DKSTA) (*Deep and Comprehensive Free Trade Agreements – DCFTA*) imzalanması, vize kolaylıkları ve/veya serbestileri ile hareketliliğin artırılması ve sosyo-ekonomik eşsizliklerin giderilmesine yönelik finansal yardımların artırılmasını sunmuştur. Bu kapsamda, ilk olarak Ukrayna ile 2014 yılında imzalanan ve 1 Eylül 2017 tarihinde yürürlüğe giren Ortaklık Anlaşması daha derin siyasi, güçlü ekonomik bağları ve ortak değerlere saygıyı teşvik etmek için bir araç olarak kullanılmaktadır. Anlaşma'nın imzalandığı tarihten itibaren Ukrayna yolsuzlukla mücadele, yargı reformu, anayasal reformlar, seçim reformları, enerji verimliliği gibi birçok alanda gelişme göstermiş; bu süreçte AB 13,8 milyar avro destek vereceğini taahhüt etmiştir (Facts and figures about EU-Ukraine relations). Ayrıca, Avrupa Komşuluk Aracı (*European Neighbourhood Instrument - ENI*) kapsamında 2014-2020 yılları arasında Ukrayna'ya 1 milyar avro verilmesi hedeflenmiştir. Sivil Toplum ile İlişkide Yol Haritası (*Roadmap of Engagement with Civil Society*) çerçevesinde Ukrayna'da işbirliği ve koordinasyon için sekiz uzun dönemli öncelik belirlenmiştir: politika analizi, çevre, hesap verilebilirlik, insan hakları, ekonomik kalkınma, meşruiyet, Ortaklık Anlaşması (Eastern partnership civil society facility, 2017).

AB, özellikle Doğu Ortaklığı kapsamında sosyalleşme aracılığı ile Birlik norm, değer ve kurallarının aktarılması kapsamında hareketlilik, insandan insana etkileşim ve sivil toplumun güçlendirilmesine verdiği önemi artırmıştır. Bu bağlamda, Ukrayna ile ilişkiler değerlendirildiğinde 2018 yılına gelindiğinde ticari ve ekonomik ilişkilerin ve finansal desteğin artırılmasının yanı sıra, daha güçlü bir toplum için 11 Haziran 2017 itibarı ile vize serbestisinin getirildiği ve ilgili tarihten itibaren ilk 100 günde 230 bin Ukrayna vatandaşının Avrupa'ya seyahat ettiği görülmüştür. Yine bu çerçevede 5 bin öğrenci ve akademik personel Erasmus+ programı kapsamında Avrupa'ya seyahat etmiştir. Tüm bu gelişmelerin yanı sıra AB, uygulanmakta olan reform programını desteklemeyi ve takip etmeyi amaçlayan 10 milyon avroluk sivil toplum programını desteklemeye devam etmektedir (Facts and figures about EU-Ukraine relations).

AB, ilişkilerin seyri açasından Ukrayna ile paralellik taşıyan Moldova'da ülkenin demokratik standartlarını, hukukun üstünlüğünü, yargıyı ve yolsuzlukla mücadeleyi güçlendirme çağrısı yapmaktadır. 2014 yılında imzalanan ve 1 Temmuz 2016 tarihinde yürürlüğe giren Ortaklık Anlaşması ile birlikte Moldova vatandaşlarına vize serbestisi getirilmiş, 1,5 milyon Moldovalı bu uygulamadan yararlanmıştır. Sivil toplumun desteklenmesi kapsamında 2015-17 yılları arasında 900'den fazla öğrenci ve akademik personel Erasmus+ programından yararlanmış, üç binin üzerinde insan da ortak etkinlikler, gönüllülük, eğitim ve değişim faaliyetleri içeren projelerden yararlanmıştır (Facts and figures about EU-Moldova relations).

Hukukun üstünlüğünü, insan haklarına saygı ve sürdürülebilir kalkınmanın teşvikini destekleyen AB, Gürcistan’da özellikle yargı alanına yatırım yapmış; Gürcistan halkının haklarının karşılanması amacıyla avukat, hâkim, savcı, cezaevi personeli ve soruşturmacıların kapasite ve etkinliklerini artırmaları için eğitim programlarını fonlamıştır. 2008 ve 2009 yıllarında bunlara ek olarak yerinden edilmiş kişilerle ilgili çalışmalara destek olmak için 100 milyon avronun üzerinde destek sağlamıştır (ENPI 2007-2013). Gürcistan ile Ortaklık Anlaşması Haziran 2014’te imzalanmış ve 2016 yılında yürürlüğe girmiştir. Aynı tarihte AB ile geniş kapsamlı siyasi ve ekonomik entegrasyon için hazırlanan DKSTA da yürürlüğe girmiştir (Georgia and EU). Doğu ortakları arasında vize serbestisi görüşmeleri yaptığı üç ülkeden biri olan Gürcistan’da da 28 Mart 2017 tarihinde vize muafiyeti başlamıştır (Visa Liberalisation). 2015-17 yılları arasında 2504 öğrenci ve akademik personel AB üye ülkelere eğitim öğretim için gitmiştir (Facts and figures about EU-Georgia relations).

Belarus ile imzalanan OİA’nın yürürlüğe girmemesi sebebi ile AB ekonomik ve ticari ilişkilerini 1989 yılında Sovyetler Birliği ile imzalanan ve bağımsızlık sonrası Belarus’un devraldığı Ticaret ve İşbirliği Anlaşması kapsamında ele almaktadır (EU-Belarus Relations). Belarus’a karşı AB, 2010 yılı seçimlerinin ardından muhaliflerin tutuklanması sonucunda insan hakları ihlallerinden sorumlu olan kişilere seyahat yasağı ve bu kişilerin mal varlıklarının dondurulması gibi birtakım kısıtlayıcı tedbirler almıştır (A summary list of all details, 2011). Belarus, 2007-2011 yılları arasında verilen 94,2 milyon avro değerindeki Avrupa Komşuluk ve Ortaklık Aracı fonlarının %70’ini ekonomik ve toplumsal ihtiyaçlar için kullanmış, demokrasi ve sivil topluma yalnızca 13,8 milyon avro ayırmıştır (Shapovalova ve Youngs, 2012, s. 3). Ancak 2014-17 yılları arasında AB – Belarus ilişkilerinde ilerleme kaydedilmiştir. Bu süreçte AB Belarus’a 91,5 milyon avro destek sunmuştur (Facts and figures about EU-Belarus relations). Belarus’un özgürlüklere, hukukun üstünlüğüne ve insan haklarına saygı duyma konusunda attığı somut adımlar AB’nin Belarus’a ilişkin politikalarını şekillendirmeye devam etmektedir. AB’nin hedefi demokratik yönetim ve vatandaşların ihtiyaçlarına yanıt verecek kurumlar inşa etme konusunda işbirliğini sürdürmektir. Ekim 2016’da Belarus, Ulusal İnsan Hakları Eylem Planı’nı kabul etmiştir. AB – Belarus İnsan Hakları Diyalogu, ülkedeki insan haklarının durumu ve bu alanda atılan adımlar için bir tartışma ortamı sunmaktadır. 2016 yılında AB, Belarus ile Hareketlilik Ortaklığı (Mobility Partnership) başlatmış, geri kabul ve vize serbestisi konuları ise henüz hayata geçmemiştir. 2015-17 yılları arasında yaklaşık 1000 öğrenci ve akademik personel Erasmus+ programı kapsamında AB üye ülkelere seyahat etmiştir. 2300’ün üzerinde genç ve işçi gönüllülük, değişim ve kapasite artırımı projelerinde yer almış, 2100 Belarus vatandaşı Hedeflenen İnsandan İnsana Etkileşim için Hareketlilik Şeması (*Mobility Scheme for Targeted People-to-People Contacts - MOST*) kapsamında kısa dönemli kültürel değişim programlarından yararlanmıştır (Facts and figures about EU-Belarus relations).

Ermenistan ile ilişkilere bakıldığında, Ortaklık Anlaşması müzakere sürecinin tamamlanmasına rağmen Ermenistan’ın Anlaşma’yı imzalamaması sonrasında bu anlaşmaya benzer şekilde Kasım 2017 tarihinde Ermenistan ve AB arasında Kapsamlı ve Geliştirilmiş İşbirliği Anlaşması imzalanmıştır. Bu Anlaşma ile enerji, ulaşım, çevre ve ticaret alanlarında daha güçlü bir işbirliği hedeflenmiştir. 2009 – 2017 yılları arasında Ermenistan’daki şirketlere 473 milyon avro kaynak ayrılmış, 25 bin işletme desteklenmiş, 900 yeni iş yaratılmıştır (Facts and figures about EU-Armenia relations). Bunların tümü AKP kapsamında Ermenistan’ın daha güçlü bir ekonomiye sahip olması için gerçekleştirilen girişimlerdir. Demokrasi teşviki kapsamında AB Ermenistan’da hukukun üstünlüğü, ayrımcılık karşıtı girişimler, insan

haklarının korunması ve teşviki ile temel özgürlükler alanlarındaki demokratik reformları desteklemiştir. Ayrıca Ermenistan'daki seçim yasaının iyileştirilmesine yardımcı olmak için hükümete 7,5 milyon avro ödenek sağlamıştır. AB hem Ermenistan hükümetini denetlemeleri için, hem de yolsuzluk karşıtı reformları teşvik etmek için sivil toplumu desteklemektedir. Ermenistan'da vize kolaylığı, öğrenci ve akademik personel değişim programları uygulanmaktadır. 2015-17 yılları arasında 1300 öğrenci ve akademik personel Erasmus+, 70 okul ise eşleştirme (*eTwinning Plus*) programlarından yararlanmıştır (Facts and figures about EU-Armenia relations).

Azerbaycan'da ise ekonomik kalkınma ve enerji ortaklığı dışında öncelikli alan yargı reformu ve yolsuzlukla mücadele alanlarıdır. Eşleştirme programının etkin olduğu Azerbaycan'da 10 yılı aşkın süre içinde 26 bakanlık ve kamu kurumu 46 eşleştirme projesinde yer almıştır. Sivil toplum alanında 2014 yılında yürürlüğe giren vize kolaylığı ve geri kabul anlaşması vatandaşların Avrupa'ya daha kolay ve ucuz seyahat etmesinin önünü açmıştır. 2015-17 arasında 900 öğrenci ve akademik personel Erasmus+ programından yararlanmış, 1800 genç ise gönüllülük projelerinde yer almıştır (Facts and figures about EU-Azerbaijan relations). Üçüncü ülkeler ile ilişkilerinin gelişiminde ilgili ülkenin reformları gerçekleştirmek için istekliliği ve siyasi iradesi olması gerektiğini dile getiren AB, Azerbaycan ile bu bağlamda ikili ilişkilerin geliştirilmesi için yeni bir Çerçeve Anlaşma'yı gündeminde tutmaktadır (European External Action Service, 2018).

4. Avrupa Birliği'nin Doğu Komşularına Yönelik Demokrasi Teşviki Politikalarının Değerlendirilmesi

AB demokrasi teşviki politikalarında birtakım ortak değerler, normlar ve kurallar belirlemekle beraber AKP ve Doğu Ortaklığı kapsamında herkese uyan ortak bir yaklaşım (*one-size-fits-all*) benimsememektedir. AB'nin teşvik ettiği demokrasi unsurları ile ikili ilişkilerin derinleşmesine, ilgili ülkenin iç bağlamları yön vermekte ve AB bu yaklaşımını ülkeye özgü (*country-specific*) ve terzi yapımı (*tailor-made*) olarak adlandırmaktadır (European Commission, 2017). Demokratikleşme süreçlerinin desteklenmesinde bölgede önemli bir aktör olan AB'nin demokrasi teşviki politikalarını AB'nin çıkarlarından, Rusya faktöründen ve özellikle AB'nin enerji bağımlılığından bağımsız düşünmek mümkün değildir. Bu durum, AB'nin demokrasi teşviki politikalarındaki başarısının atfedildiği başat mekanizmalardan koşulluluk mekanizmasını tutarsız ve seçici uygulamasını beraberinde getirmektedir. AB'nin Komşuluk Politikası'nı kurgulamaya başladığı 2000'li yılların başından itibaren Doğu komşularına yönelik yaklaşımı değerlendirildiğinde bazı ülkelere yönelik koşulluluk mekanizmasının diğerlerine oranla daha tutarlı ve katı uygulandığı görülmektedir. Ancak, AB'nin çıkarlarının demokrasi teşvikinin önüne geçmesi ile koşulluluk ilkesini zayıflatması ve Rusya faktörü dışında, ülke içi dinamikler AB etkisinin önünde kolaylaştırıcı ya da zorlaştırıcı faktörler olarak önemli bir yere sahiptir. Nitekim, AB'nin Doğu Ortaklığı ülkelerinde AB'nin ve Rusya'nın sistemik bir etkisinden söz edilemezken, ülke içi dinamikler ile dış faktörler bir arada ele alındığında AB'nin münferit ülke örneklerindeki başarısı/başarısızlığı daha açıklayıcı olmaktadır. Çalışmanın bu bölümünde, AB'nin Doğu Ortaklığı'nda yer alan her bir ülke ile AKP kapsamındaki kurumsal ilişkilerinin derinliği, AB'nin koşulluluk ilkesini uygulama durumu, Rusya faktörü ve ülke içi dinamikler ele alınarak değerlendirilmektedir.

Doğu Ortaklığı ülkeleri arasından ilişkilerin en ileri düzeyde derinleştirildiği ülkeler Ukrayna, Gürcistan ve Moldova olmuştur. AB, Ukrayna ile ilişkilerinde demokratik koşulluluk ilkesini uygulamıştır. 2004 yılında yapılan başkanlık seçimlerinin sonuçlarını hileli olması sebebi ile tanımamış, Ortaklık Anlaşması müzakerelerinin başlamasını demokrasinin sağlanması için yapılan reformların ilerlemesine, Avrupa Konseyi ve Birleşmiş Milletler insan hakları organları ile işbirliği ve uluslararası standartlara uyum koşuluna bağlanmıştır (EU/Ukraine Action Plan, 2005). AB, Ukrayna ile 2006 parlamento ve 2007 başkanlık seçimlerinin özgür ve tarafsız şekilde gerçekleştirilmesinin karşılığında ise ödül olarak DKSTA müzakerelerine başlamıştır (Ferreira-Pereira ve Vieira, 2014, s. 150). AB’nin demokrasi teşvikinde en başarılı bulunduğu örnek olan Ukrayna’da yolsuzluk, ifade ve basın özgürlüğü ve hukukun üstünlüğü prensiplerinin ihlalleri durumlarında ise herhangi bir yaptırımda bulunmadığı, pozitif koşulluluk uygulaması ile ılımlı tepkiler verdiği görülmüştür (Franke, Gawrich, Melnykovska ve Schweickert, 2010, s. 158).

Ukrayna Yanukoviç’in iktidara geldiği dönemde demokratikleşmeden uzaklaşan uygulamalarda bulunmuştur. Rusya’nın AB ile Ortaklık Anlaşması’nın imzalanmasının önüne geçmek için Ukrayna’da ticari yaptırım ve enerji tedarikinde kesintiye gideceğini bildirmesi ile Ukrayna Anlaşma’yı imzalamamıştır. Sonuç, Rusya’nın AB karşıtı bu davranışı Ukrayna’ya 11 milyar avroluk kredi vererek, ticari yaptırımı kaldırarak ve doğalgaz fiyatını indirerek ödüllendirmesi olmuştur (Lehne, 2014, s. 8). Ancak, AB ile anlaşmanın imzalanmamasının tetiklediği Euro Meydan olayları sayesinde Yanukoviç iktidarı sona ermiş ve AB, Ukrayna’da reformların istenilen düzeye gelmemiş olmasına rağmen 2014 yılında Ukrayna ile Ortaklık Anlaşması’nı imzalama kararı alarak Ukrayna’da demokrasi ve Avrupa yanlısı hareketi desteklediğini göstermiştir (Pridham, 2011, s. 19). AB’nin anlaşmayı imzalama kararı Ukrayna’da AB entegrasyonunu derinleştirme yanlısı bir hükümetin ve Sovyet geçmişi ile ilişkisini kesmeyi isteyen bir sivil toplumun varlığı ile kesişerek ülke içi dinamiklerin önemini göstermiştir. Ukrayna; bağımsızlığını ilan etmiş olduğu 1991 yılından itibaren bir taraftan Rusya’ya bağlılık, diğer taraftan ise siyasi elitlerin ve halkın önemli bir kısmı tarafından dile getirilen Avrupa kurumları ve değerlerine entegre olma isteği arasında bölünmüşlüğü ile dikkat çekicidir. Bu durum, AB’nin ülkeye karşı tutumunda etkili bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır. Kravçuk (1991-1994) ve Kuçma (1994-2005) yönetimlerinde Batı ile Rusya arasında çok yönlü bir dış politikadan (Browning ve Christou, 2010, s. 113) daha Rusya yanlısı bir dış politikaya yönelim gösterilmiştir. Ancak, Turuncu Devrim ve akabinde iktidara gelen Yuşçenko yönetimi ile Meydan Olayları Avrupa ve reform yanlısı söylemleri ve Ukrayna’nın liberal ve Avrupalı kimliğini ön plana çıkarmıştır. Böylelikle, Ukrayna’nın AB ile bütünleşme isteği; AB’nin Ukrayna ile ilişkilerin geliştirilmesinde bir baskı unsuru haline gelmiş ve Rusya faktörüne rağmen normatif gücünü ön plana çıkarmasını sağlamıştır. Brudny ve Finkel (2011), AB’nin Ukrayna’nın demokratikleşmesinde etkili olabilmesinde ülkede Rus yanlısı hegemonik bir ulusal kimliğin yerleşmemiş olmasının önemini vurgulamaktadır.

Benzer şekilde AB, Gürcistan’da 2003 yılında yapılan hileli seçimlerin sonuçlarını tanımamış ve sivil toplum ile muhalefet hareketlerini desteklemiştir. 2003 Gül Devrimi sırasında hükümete karşı finansal yaptırım uygulayarak ülkeye verilecek yeni kredileri onaylamamış ve seçimler öncesi bütçe krizine yol açarak iktidara baskı uygulamıştır. Böylelikle, Şevardnadze hükümetinin düşmesi ile Batı ve reform yanlısı muhalefetin başarı elde etmesinde AB’nin etkisinden söz etmek mümkündür (Börzel ve Lebanidze, 2017, s. 19). AB, 2012 seçimleri öncesinde de seçimlerin demokratik şekilde gerçekleştirilmesi ile AB ile

gelecekteki ilişkilerin boyutu ve yoğunluğu arasında bir bağlantı olduğuna dikkat çekerek demokratik koşulluluk ilkesini uygulayacağını belirtmiştir (European Commission, 2012). AKP çerçevesinde ilişkilerin en üst seviyeye ulaştığı ülkelerden biri Gürcistan'dır. Bu durumda, 2008 yılında Abhazy ve Güney Osetya üzerinden Rusya ile yaşanan savaşın etkisi ile savaştan sonra Gürcistan'ın Bağımsız Devletler Topluluğu'ndan ayrılarak NATO ve AB gibi Batı kurumları ile ilişkilerini geliştirmeye yönelmesinin etkisi büyüktür (Nilsson ve Silander, 2016, s. 55).

Moldova, bağımsızlığını kazandıktan sonra istikrarsız koalisyon hükümetlerinin yönetimini tecrübe etmiş ve kısa süreli aralıklarla hükümet değişiklikleri yaşamıştır. 1990'lı yıllar boyunca hükümetlerin ve siyasi liderlerin gücü ellerinde toplayamaması, Moldova'nın siyasi parti sisteminin parçalı ve çoğulcu olmasını beraberinde getirmiştir. 2001 yılında yapılan anayasa değişikliği ile yarı başkanlık sisteminden parlamenter sisteme geçilen Moldova'da yasama güçlendirilmiş ve demokrasinin minimum standartlarını karşılayan az sayıdaki eski Sovyet ülkelerinden biri haline gelinmiştir. Ancak, Moldova ekonomisinin zayıflığı ve istikrarsızlığı demokratikleşmeyi zorlaştırıcı bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır (McDonagh, 2008, s. 147-148). Avrupa'nın en fakir ülkesi olan Moldova'da nüfusun yarısından fazlası ülkenin az gelişmiş ve istihdam oranının en düşük olduğu alan olan kırsal alanlarda yaşamaktadır. İstihdam fırsatlarının azalması, tarım sektöründeki düşük ücretler, hizmet sektörünün zayıflığı ve sosyo-ekonomik altyapıların yetersizliği sebebi ile 2000-2011 yılları arasında kırsal alandaki istihdam %59'dan %36'ya düşmüştür. Böylelikle, Moldova'nın AB ile entegrasyonu desteklemesinin temel nedenlerinden birinin ülkenin stratejik hedeflerinden biri olan kırsal kalkınmanın olduğunu söylemek mümkündür (Chirila, 2015, s. 33).

Nitekim, iktisadi kalkınması açasından Rusya ve Ukrayna ile ticaret ve ülke dışında çalışan göçmen işçilerin döviz havalesinin gelişi gibi dış faktörlere bağımlılığı yüksek olan Moldova'da AB yardımları oldukça etkili konumdadır. AB, Moldova'ya en fazla kalkınma yardımı, teknik yardım ve dış finansal yardım sağlayan dış aktörlerin başında gelmektedir (McDonagh, 2008, s. 148). Ekonomik yardımların dışında AB, Ukrayna ve Gürcistan'a benzer şekilde demokratik reformları ve AB ile entegrasyonu destekleyen hükümet ve/veya muhalefet ya da aktif bir sivil toplum gibi hükümetin dışında yer alan aktörlerin bulunduğu Moldova'da, Avrupa yanlısı siyasi grupların 2013 yılında yeni bir koalisyon hükümeti kurmasını desteklemiştir (Rinnert, 2013, s. 1). 2014 yılında AB ile Ortaklık Anlaşması imzalanması sonrasında yapılan seçimlerde Avrupa yanlısı partilerin kazanmalarına rağmen bir çoğunluk koalisyonu kuramamaları ile reformların hızı yavaşlamış, yolsuzluk artmış ve ülke genelinde AB ile entegrasyonu destekleyenlerin oranı azalmıştır (Chirila, 2015, s. 32). Moldova'nın siyasetçilerin de yer aldığı 2015 yılı yolsuzluk skandalları sonrasında AB, Moldova hükümetini taahhüt edilen siyasi reformları gerçekeştirmemesi sebebi ile eleştirerek Moldova'ya finansal yardımı durdurmuştur (Euractiv, 2015).

AB'nin otoriter ya da özgür olmayan ülke olarak tanımlanan Belarus ile ilişkilerinde yaptırım dâhil olmak üzere koşulluluk ilkesini tam olarak uyguladığı görölmektedir. AB Genel İşler ve Dış İlişkiler Konseyi 2004 yılında ülkede gerçekeştirilen parlamento seçimleri öncesinde seçimlere dair endişelerini dile getirmiş; sivil toplumun ve demokratikleşmenin desteklenmesi için yapılan yardımların sınırlandırılması, hükümet yetkililerine vize yasağı uygulanması gibi bir dizi kısıtlama tedbiri önermiştir. Daha sonraki yıllarda hükümet yetkililerine seyahat yasağı, bazı vatandaşların varlıklarının dondurulması, ülkeye silah ambargosu gibi yaptırımlar uygulanmıştır (Korosteleva, 2012, s. 66). Daha önce belirtildiği üzere, Belarus'un özgürlüklere, hukukun üstünlüğüne ve insan haklarına saygı duyma

konusunda attığı somut adımlar karşısında AB ikili ilişkilerinin geliştirilmesi için yeni teşvikler önererek koşulluluk mekanizmasını pozitif olarak kullanmaya devam etmiştir.

AB’nin Belarus’a karşı değişen yaklaşımını Belarus’un iç dinamiklerinde yaşanan değişimi göz önünde bulundurmadan açıklamak mümkün değildir. 1995 yılı referandumu ile Rusça’ya Belarusça’ya eşit statü veren ve Rusya ile ekonomik entegrasyon hedefi doğrultusunda Avrasya Gümrük Birliği (AGB) ve Avrasya Ekonomik Birliği’nde (AEB) yer alan Belarus, demokratik değerlerin ve insan hakları ihlallerinin ön plana çıkması sebebi ile AKP’ye kısmi olarak katılmış ve diğer Doğu Ortaklığı ülkelerinde farklı bir pozisyona sahip olmuştur (Ekinci, 2018, s. 46). Belarus 2008 yılına kadar AB değerlerini kabullenmekten uzak ve Rusya ile yakın ilişkilerinden elde ettiği ödüllere odaklı bir dış politika izlemiştir. Lukaşenko Batı’yı öteki olarak gösterdiği söylemleri ve Rusya desteğinin kayda değer olduğu güçlü ekonomisi ve otoriter rejimi ile güçlü ve istikrarlı bir devlet anlayışı inşa etmiştir. Ancak, Putin’in iktidara gelmesi ile Belarus’un Rusya’nın egemenliği altına girmesine yönelik vizyonu ve Rusya-Gürcistan savaşı; Rusya desteğinin Lukaşenko’nun güçlü devlet anlayışına tezat oluşturmasını beraberinde getirmiştir. Bu durum da, dış politikada bir denge unsuru olarak AB’ye yönelmeye ve AB ile işbirliğinin artırılmasına yol açmıştır. AB desteğini elde etmek için Belarus demokratik koşulları iyileştirmeye yönelik adımla atmış, siyasi mahkûmlar serbest bırakılmış ve medyaya özgürlük tanımaya yönelik iki gazete serbest bırakılmıştır. Bu gelişmeler, AB’yi Belarus’a yeni teşvikler vererek ilişkileri ilerletmeye zorlamıştır (Browning ve Christou, 2010, s. 114-116). Lukaşenko’nun Rusya’ya bağımlılığını ve iç politikada Rusya etkisini azaltma isteği (Ekinci, 2018, s. 50) AB ile ilişkilerin seyrini değiştiren bir faktör yaratmıştır.

Ermenistan’da Rusya’nın geleneksel siyasi, kültürel, askeri ve iktisadi nüfuzuna rağmen, AB’nin sınırlı da olsa bir etkisinden bahsetmek mümkündür. Ermenistan siyaseti bağımsızlıktan bu yana geleneksel olarak donmuş çatışma alanı Dağlık Karabağ meselesi ve Rusya’nın hayati bir güvenlik ortağı olarak görülmesi odağında ilerlemiştir. Ermenistan’da resmi söylem ülkenin Avrupalı kimliğine odaklanmakla birlikte, ulus ve devlet inşa süreçleri Sovyet dönemine atfedilmekte ve Sovyetlerin devamı olarak görülen Rusya, ilişkilerin geliştirilebileceği en yakın bölgesel oyuncu olarak görülmektedir. Ancak, Ermeni nüfusun kayda değer bir bölümünün ülke sınırları dışında yaşaması dış ilişkilerin tek bir ülkeye odaklanmasındansa, oldukça fazla aktör ile çeşitlendirilmesini gerektirmektedir. Bu bağlamda, AB önemli bir siyasi ve ekonomik blok olarak görülmektedir (Vieira ve Vasilyan, 2018, s. 477). AB ile ilişkilerin Ortaklık Anlaşması’nın imzalanma aşamasına kadar derinleştiği Ermenistan’da Rusya’nın Anlaşma’nın imzalanmasının önüne geçmek için uyguladığı enerji tedarikine ve ticaretine yönelik yaptırımlar ile ülkenin güvenliğinin sağlanması için oldukça önemli olarak görülen askeri desteğini çekeceğini açıklaması, AB ile Ortaklık Anlaşması’nın imzalanmasından vazgeçilmesine sebep olmuştur. Ermenistan Rusya’nın nüfuzu altındaki AEB’ye üye olarak AB ile ekonomik entegrasyon yerine Rusya’yı tercih etmiş olarak gözükmeye rağmen AB ile ilişkileri benzer bir düzeyde devam ettirerek yeni bir çerçeve anlaşma imzalamıştır. Ermenistan’ın Rusya faktörüne rağmen AB ile ilişkilerini derinleştirmeye yönelik yaptığı tercihte iki önemli nedenden bahsetmek mümkündür. Ermenistan’ın AEB’nin üye devletleri ile arasında kara bağlantısının yokluğu ve işlevli bir demiryolu bağlantısının olmayışı yapısal bir engel olarak ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, AEB üyeliği gümrük tarife oranlarını artırmamasını ve Ermenistan’ın Batı pazarı ile olan ticari ilişkilerini tek merkezli Rusya pazarına yönlendirmesini gerektirmektedir

(Giragosian, 2015, s. 8). Bu hususların ise Ermenistan'ın dış politikasında uygulamaya çalıştığı çok taraflılığa tezat oluşturacağı açıktır.

Koşulluluk ilkesinin uygulanması açısından bir değerlendirme yapıldığında ise AB, Ermenistan'a demokratik koşulluluk ilkesini uygulamada istikrar göstermediği grlmektedir. Demokrasinin temel prensiplerine ve hukukun üstünlüğüne ilişkin ihlallerde bulunan Ermenistan'a karşı AB, seçimleri eleştirmenin ötesine gitmeyerek ülkedeki demokrasi ve insan hakları ihlallerine karşı bir yaptırımında bulunmamıştır (Börzel ve Lebanidze, 2017, s. 20). Ermenistan, komşuluk politikası çerçevesinde başlatılan süreçte ekonomik kaygılarla hareket etmiş ve ilişkilerin yönünü ekonomik gelişimini artırma ihtiyaı şekillendirmiştir. Bununla birlikte AB de Ermenistan'ın demokratikleşmesi için hayati önem taşıyan, bölgesel çatışmaları sonlandıracak uzun vadeli reformlar gerçekleştirmesini beklemiş ve Ermenistan'daki finansal ve ekonomik kapasitesinden yararlanarak koşulluluk ilkesini belirli bir seviyede ilerletmeyi hedeflemiştir. Ancak, bu yaklaşım Ermenistan'da siyasi dönüşümü başlatamamıştır (Simao, 2012, s. 197). Ermenistan'da ekonomik kayırmacılık, çok partili siyasi hayatın fiiliyatta olmaması, sivil katılımın eksikliği ve dönem dönem hukukun üstünlüğünün çiğnenmesi nedenleriyle taraflar arasında uyumsuzluklar ortaya çıkmıştır (Freire ve Simao, 2013). Ancak, Batı'nın kayıtsızlığı ve ekonomik ilişkilerin derinleştirilmesine devam edilmesi Ermenistan'da demokratikleşme sürecinin aksine otoriter rejimin hayatta kalmasına katkıda bulunan bir faktör olarak görülmesini beraberinde getirmektedir (Börzel ve Lebanidze, 2017, s. 20).

Bağımsızlık sonrası dış politikasında Batı ile ilişkilerine önem veren Azerbaycan, AB ile yakın ilişkiler kurmuş ancak her zaman Rusya'nın baskısını göz önünde bulundurmuydu. Azerbaycan'ın Batı ile kurduğu ilişkilerin temelinde Soğuk Savaş sonrası dönemde yaşadığı siyasi ve ekonomik istikrarsızlığı düzeltme çabası ile toplumun demokrasi ve özgürlük isteği yatmaktadır. Bu erevede, AB'nin demokrasi ve insan haklarının simgesi olarak görülmesinin de etkisiyle AB ile ilişkiler geliştirilmiş, enerji ihracatından sağlanacak gelirlerle ülkenin siyasi ve ekonomik istikrarının sağlanmasına yönelik adımlar atılmıştır (Memmedli, 2017, s. 210). Ancak, Azerbaycan'ın 2006 yılından beri petrolden elde ettiği gelirin kayda değer oranda artması AB'nin demokratik reformlar karşılığında önerdiği teşviklerin değerini görece azaltmaktadır. Bununla birlikte; 2015 yılında petrol fiyatlarında düşüş yaşanması, ekonomisi petrol ihracatına dayalı olan Azerbaycan'ı olumsuz etkilemiş ve devalüasyona gidilmiştir. Ekonomide yaşanan olumsuzluk Azerbaycan'ı ortaklarıyla daha sıkı ilişkiler kurmaya itmifir (Carrion, 2016: 3). Azerbaycan'ın siyasi reformları gerçekleştirmedeki isteksizliği ile AB pazarına doğalgaz tedarik etmedeki konumu sebebi ile AB için artan nemi AB'nin ülkenin demokratikleşmesi üzerindeki etkisini azaltmaktadır (Alieva, 2015, s. 12). Bu bağlamda, demokratik değerlerin ve insan hakları ihlallerinin karşında Azerbaycan hükümetinin eleştirilmesine rağmen, finansal yardım demokrasinin iyileştirilmesine yönelik reformların gerçekleştirilmesine bağlanmamış ve ikili enerji ve ticaret ilişkileri artırılmıştır. Böylelikle, koşulluluk ilkesi önemli bir enerji ortağı olan Azerbaycan'da uygulanmamıştır (Lehne, 2014, s. 10). İnsan hakları ve gazeteciliğe ağırlık veren hükümet dışı örgütlerin kapatıldığı; sivil toplum kuruluşlarının Batı'nın verdiği hibelere erişiminin engellendiği ve topluma yönelik ciddi baskının olduğu durumda bile AB'nin tepkisi ılımlı olmuştur (Alieva, 2015, s. 12). Azerbaycan için AB ticaret, yatırım ve eğitim, ekonomik krizden etkilenen kırsal kesimin gelişmesine yardımcı olan bir ortak anlamına gelmektedir (Carrion, 2016, s. 4).

Azerbaycan rneği, AB'nin enerji ihtiyaçlarını karşılamada dışa bağımlılığından kaynaklanan hassasiyetlerinin enerji zenginini ülkelerde demokrasi teşvikini arka plana

atabildiğini göstermektedir. AB, enerji tüketiminde en fazla yere sahip ham petrol, doğalgaz ve katı yakıtta net ithalatçı konumundadır ve enerji tedarikinde dışa bağımlılığı gittikçe artmakta ve Rusya bu alanlarda AB’nin enerji tedarikinde birinci sırada yer almaktadır (Eurostat, 2017). Rusya’nın enerji ve ticaret ilişkileri açısından önemli bir ortak olması AB’nin, 1990’lı yıllar boyunca eski Sovyet ülkeleri olan Doğu komşuları ile ilişkilerini Rusya’yı kendisine düşman etmeyecek şekilde kurgulamıştır. Doğu komşuları ile mevcut tüm kurumsal ilişkiler Ortaklık ve İşbirliği Anlaşmaları, Ortak Stratejiler, vize kolaylığı anlaşmaları ve Rusya’nın içinde yer almayı reddettiği AKP ve daha sonra Karadeniz Sinerjisi, Rusya’yı da dâhil edecek şekilde kurulmuştur. AB’nin izlediği bu “önce Rusya” politikası (Solonenko, 2009, s. 714-715), Doğu Ortaklığı ülkeleri ile kurulan ilişkiler kapsamında da sürdürülmüştür.

AB’nin Rusya ile ilişkilerinin ötesinde Rusya’nın Doğu komşularında sahip olduğu siyasi, askeri, iktisadi ve kültürel nüfuz AB’nin dönüştürücü gücünü kısıtlayıcı bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır. Rusya arka bahçesi olarak gördüğü ülkelerde AB etkisini kırmaya yönelik “çapraz koşulluluk” uygulamaktadır. AB ile entegrasyon düzeylerini artırma isteğinde olan Ukrayna, Moldova, Gürcistan ve Ermenistan’a karşı Rusya’nın ticari yaptırım uygulama kararı ile enerji tedarikinde kesintiye gitmesi ve Ermenistan örneğinde askeri desteği çekeceğini açıklaması, ilgili ülkeler üzerindeki Rusya baskısını artırmıştır. Sonuç; Ukrayna ve Ermenistan’ın Ortaklık Anlaşmaları’nı imzalamadan çekilmesi olmuştur. Rusya AB karşıtı bu davranışı Ukrayna’ya 11 milyar avroluk kredi vererek, ticari yaptırımı kaldırarak ve doğalgaz fiyatını indirerek ödüllendirmiştir (Lehne, 2014, s. 8). Ermenistan ise Rusya, Belarus ve Kazakistan’ın yer aldığı, Avrasya Gümrük Birliği’ni kapsayan Avrasya Ekonomik Birliği’ne üye olmuştur. Ancak, hem Ukrayna Ortaklık Anlaşması aracılığıyla, hem de Ermenistan Kapsamlı ve Genişletilmiş Ortaklık Anlaşması aracılığıyla Avrupa entegrasyonunu sürdürmeye devam ettirmektedir. Rusya’nın Euro Meydan Olayları sonrası Avrupa ve AB yanlısı hükümetin iktidara geldiği Ukrayna’da Kırım’ı ihlali sonrasında ise AB’nin Rusya’ya enerji bağımlılığına rağmen yaptırım kararını alıp günümüze kadar sürdürebilmesi, AB’nin normatif değerlere verdiği önemi göstermesi açısından önemlidir.

5. Sonuç

AB’nin genişleme sürecinde aday ülkelerin demokrasilerini sağlamlaştırmasında yakaladığı başarı AB’nin demokrasi teşviki üzerine alanyazında geniş kabul görmektedir. AB’nin demokrasi teşvikindeki bu başarısı büyük oranda aday ülkelere güvenilir bir üyelik perspektifinin verilmiş ve müzakere sürecinde siyasi/demokratik koşulluluk ilkesinin kullanılmış olmasına atfedilmektedir. Ancak, genişleme politikası kapsamında koşulluluk ilkesinin yanı sıra, demokrasinin temel prensiplerine ilişkin normların ve değerlerin yerleşmesini/pekişmesini sağlayan sosyalleşme mekanizması da hayati öneme sahiptir. Sosyalleşme sürecinin ortaya çıkarması beklenen sonucu, aktörlerin tercih ve davranışlarını, ödüller ve koşullar yerine AB norm ve standartlarını içselleştirerek değiştirmeleridir.

AB’nin en başarılı dış politika ve güvenlik stratejisi aracı olarak görülen üyelik vaadinin AB açısından sürdürülebilirliğini yitirdiği kabul edilmiştir. Başta AKP olmak üzere yakın ve uzak komşuları ile ilişkilerini, etrafında bir dost çemberi yaratarak sürdürmeyi amaçlayan AB, demokrasi teşvikini güvenlik stratejisinin bir parçası olarak ele almaktadır. Genişleme politikasında kullandığı demokratik koşulluluk ilkesini tüm bölgelerle kurduğu ilişkilerin bir parçası haline getiren AB, bu ilkenin uygulanmasında ise seçici davranmaktadır. AB’nin bu

seçiciliği temel olarak güvenlik ve enerji kaynaklarına sorunsuz ulaşıma dair duyduğu kaygılardan ileri gelmekle birlikte; AB'nin bölgede hayati çıkarları olan Rusya'nın nüfuzunu pekiştirmeye yönelik izlediği pragmatik dış politikaya karşı normatif bir güç olma arzusu ile zaman zaman demokrasi, insan haklarına saygı ve hukukun üstünlüğü prensiplerinin ihlallerine karşı ılımlı davranmasından da kaynaklanmaktadır.

Çalışmada ele alınan Doğu komşuları ile imzaladığı Ortaklık ve İşbirliği Anlaşmaları'nda demokratik ilkelere bağlılık ve insan haklarına saygı vurgusu yapan AB, demokrasi teşviki için çeşitli politikalar geliştirmiş ancak herkese uyan bir yaklaşım benimseyemeyerek ülkelere yönelik yaklaşımında farklılaşmıştır. AB'nin Doğu ortaklarıyla yürüttüğü politikalarda bazı ülkelerde koşulluluk mekanizmalarını daha fazla ön plana çıkardığı, sivil toplum ve demokratikleşme alanlarına ilişkin daha ayrıntılı ve kapsamlı politikalar geliştirdiği grlmektedir. Bu durumda, Ukrayna, Moldova ve Gürcistan örneklerinde görüldüğü üzere ülkelerin AB entegrasyonuna yönelik isteklerinin ve AB'nin talep ettiği siyasi reformları gerçekleştirmek için iradelerinin olması belirleyici olmuştur. AKP çerçevesinde ilişkilerin en st seviyeye ulaştığı bu üç ülkenin iç dinamikleri incelendiğinde, Ukrayna'da Avrupa'nın tarihsel ve coğrafi olarak kimliğin bir parçası olmasının belirleyiciliği, Moldova'da ekonomik kaygıların yarattığı AB'ye yönelimin ön plana çıkması, Gürcistan'da ise 2008'de tecrübe ettiği Rusya ile savaşın etkilerinin anlaşılması önem kazanmaktadır. İ dinamikler, bölgede hkimiyetini pekiştirmek için yumuşak gücün yanı sıra askeri gücünü kullanmaktan çekinmediğini Gürcistan rneğinde açıkça gösteren ve Ukrayna rneğinde açıkça göstermeye devam eden Rusya faktörüne rağmen AB ile ilişkilerin geliştirilmesinde açıklayıcı bir unsur sunmaktadır. Benzer şekilde, uzun yıllar ilişkilerin en düşük seviyede kaldığı Belarus'un Rusya'nın ülkenin egemenliğini indirgemeye yönelik vizyonu karşısında AB'ye yönelimi sayesinde AB'nin ülkede demokrasi ve insan haklarına saygı yönünde atılan somut adımlar karşısında sessiz kalmaması ile etkisini artırabilmesinde yine i dinamikler açıklayıcı olmaktadır.

Rusya'nın çapraz koşulluluk uygulamasında en etkili ülke olduğu Ermenistan rneği; Ortaklık Anlaşması'nın imzalanmamasına rağmen yeni bir ereve anlaşma ile AB entegrasyonunun benzer bir seviyede devam ettirilebilmesinde i dinamiklere başvurulmasını gerektirmektedir. Ülkenin siyasi ve ekonomik ilişkilerini çeşitlendirme ihtiyacı ve coğrafi konumu bu durumun belirleyici etmenleri olarak Rusya faktörünü aşabilmesini sağlamıştır. Azerbaycan'ın da bölge ülkeleri ile benzer şekilde bağımsızlık sonrası yaşadığı ekonomik sorunlar AB ile ilişkilerin seyrinde belirleyici olmuştur. Böylelikle, Doğu komşularında demokrasi teşviki temelli izlediği politikalar ile ülkelerin kendilerine has özelliklerine göre farklı derecelerde etkiler elde eden AB'nin keskin bir başarisından ya da başarisızlığından bahsetmek mümkün olamamaktadır. Ancak, literatürde AKP'nin sınırlı etkisinin sebebi olarak gösterilen ödülün üyelik olmaması ve azlığı hususu değişmemesine rağmen bölge ülkeleri ile ilişkilerin seyri değişebilmektedir. Bu durum da, üyelik vaadinin olmaması sebebiyle AB'nin bölgedeki dönüşümü yaratmada etkisiz ya da sınırlı derecede etkili olabileceği savını geersiz kılmakta; lke ii bağlımların dinamik yapılarını aıklayıcı bir unsur kılmaktadır.

Kaynakça

- A summary list of all details related to EU sanctions on Belarus, until the date 8 February 2011. (2011) Retrieved from http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2009_2014/documents/nest/dv/nest_20110503_23/nest_20110503_23en.pdf
- Alieva, L. (2015). The European neighbourhood policy and Azerbaijan: When soft power and security are tightly related. In A. Inayeh and J. Forbrig (Eds.), *Reviewing the European neighbourhood policy: Eastern perspectives* (pp. 12-17). Washington: The German Marshall Fund of the United States.
- Balkır, C. ve Soyaltın, D. (2018). *Avrupalılılaşma: Tarih, kavram, kuram ve Türkiye uygulaması*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Biscop, S. (2016). The EU global strategy: Realpolitik with European characteristics. *EGMONT Security Policy Brief*, 75, 1-6. Retrieved from <http://www.egmontinstitute.be/>
- Börzel, T. A., & Lebanidze, B. (2017). ‘The transformative power of Europe’ beyond enlargement: The EU’s performance in promoting democracy in its neighbourhood. *East European Politics*, 33(1), 17-35. doi: 10.1080/21599165.2017.1280473
- Braithwaite, M., Eberhardt, E., & Johnson, T. (1998). *The European Union’s Phare and Tacis Democracy Programme: Compendium of Ad-hoc Projects 1993-1997*. Brussels: Brown and Milavec Publication Services.
- Browning, C. S., & Christou, G. (2010). The constitutive power of outsiders: The European Neighbourhood Policy and the Eastern dimension. *Political Geography*, 29(2), 109-118. Retrieved from <http://cris.unu.edu/>
- Brudny, Y. M., & Finkel, E. (2011). Why Ukraine is not Russia? Hegemonic national identity and democracy in Russia and Ukraine. *East European Politics and Societies and Cultures*. 25(4), 813-833. doi: 10.1177/0888325411401379
- Burlyuk, O., & Shapovalova, N. (2017). “Veni, vidi, ... vici?” EU performance and two faces of conditionality towards Ukraine. *East European Politics*. 33(1), 36-55. doi: 10.1080/21599165.2017.1280470
- Carrion, C. J. (2016). *Why Azerbaijan needs a strategic reform of its foreign policy towards the European Union?* [Research Paper]. Retrieved from Center for Economic and Social Development website: <http://cesd.az/>
- Chirila, V. (2015). Moldova: More focus, flexibility, and visibility for the European Neighbourhood Policy. In A. Inayeh and J. Forbrig (Eds.), *Reviewing the European Neighbourhood Policy: Eastern perspectives* (pp. 32-37). Washington: The German Marshall Fund of the United States.
- Commission of the European Communities. (1995). *Communication from the Commission on the inclusion of respect for democratic principles and human rights in agreements between the community and third countries*. Retrieved from <http://aei.pitt.edu/4097/1/4097.pdf>
- Commission of the European Communities. (2003). *Wider Europe-neighbourhood: A new framework for relations with our Eastern and Southern neighbours*. Retrieved from http://eeas.europa.eu/archives/docs/enp/pdf/pdf/com03_104_en.pdf
- Commission of the European Communities. (2004). *European Neighbourhood Policy Strategy Paper*. Retrieved from https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/2004_communication_from_the_commission_-_european_neighbourhood_policy_-_strategy_paper.pdf
- Commission of the European Communities. (2007). *Communication from the Commission to the Council and the European Parliament Black Sea Synergy – A new regional cooperation initiative*. Retrieved from http://eeas.europa.eu/archives/docs/enp/pdf/pdf/com07_160_en.pdf
- Commission of the European Communities. (2008). *Communication from the Commission to the European Parliament and the Council – Eastern Partnership*. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52008DC0823&from=EN>
- Council of the European Union. (2002). *2421st Council meeting – general affairs*. Retrieved from http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/gena/70160.pdf
- Council of the European Union. (2009). *Joint Declaration of the Prague Eastern Partnership Summit*. Retrieved from https://www.consilium.europa.eu/media/31797/2009_eap_declaration.pdf
- Dandashly, A. (2017). EU democracy promotion and the dominance of the security-stability nexus. *Mediterranean Politics*, 23(1), 62-82. doi: 10.1080/13629395.2017.1258900

- Del Sarto, R. A. (2016). Normative empire Europe: The European Union, its borderlands, and the 'Arab Spring'. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 54(2), 215-232. <https://doi.org/10.1111/jcms.12282>
- Duchêne, F. (1973). *The European Community and the uncertainties of interdependence*. In M. Kohnstamm and W. Hager (Eds.), *A nation writ large? Foreign policy problems before the European Community* (pp. 1-21). Londra: Palgrave Macmillan.
- EaP Summit Fact Sheet. (t.y.). *facts and figures about EU-Ukraine relations*. Retrieved from <https://www.consilium.europa.eu/media/31661/eap-summit-factsheet-ukraine-eng.pdf>
- EaP Summit Fact Sheet. (t.y.). *facts and figures about EU-Moldova relations*. Retrieved from https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/eap_factsheet_moldova.pdf
- EaP Summit Fact Sheet. (t.y.). *facts and figures about EU-Georgia relations*. Retrieved from <https://www.consilium.europa.eu/media/31659/eap-summit-factsheet-georgia-eng.pdf>
- EaP Summit Fact Sheet. (t.y.). *facts and figures about EU-Belarus relations*. Retrieved from https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/eap_factsheet_belarus.pdf
- EaP Summit Fact Sheet. (t.y.). *facts and figures about EU-Armenia relations*. Retrieved from https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/eap_summit_factsheet_armenia_eng.pdf
- EaP Summit Fact Sheet. (t.y.). *facts and figures about EU-Azerbaijan relations*. Retrieved from <https://www.consilium.europa.eu/media/31691/eap-summit-factsheet-azerbaijan-eng.pdf>
- Eastern Partnership Civil Society Facility. (t.y.) *Ukraine*. Retrieved from <http://eapcivilsociety.eu/ukraine>
- Ekinci, F. (2018). Why Belarus has a distinctive position in the ENP. *UA: Ukraine Analytica*. 3(13), 46-54. Retrieved from: <http://ukraine-analytica.org/>
- Eriş, Ö. Ü. (2012). European Neighbourhood Policy as a tool for stabilizing Europe's neighbourhood. *Southeast European and Black Sea Studies*, 12(2), 243-260. doi: 10.1080/14683857.2012.686012
- EU-Belarus Relations. (t.y.) Retrieved from http://www.eeas.europa.eu/archives/docs/belarus/pdf/belarus_trade_en.pdf
- EU/Moldova Action Plan. (2005). Retrieved from https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/moldova_enp_ap_final_en.pdf
- EU/Ukraine Action Plan. (2005). Retrieved from <https://library.euneighbours.eu//content/eu-ukraine-action-plan-0>
- Euractiv. (2015). *EU freezes funding for Moldova*. Retrieved from <https://www.euractiv.com/section/europe-s-east/news/eu-freezes-funding-for-moldova/>
- EUR-Lex (2007). *The 2004 enlargement: The challenge of a 25-member EU*. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM%3Ae50017>
- European Commission. (2002). *A wider Europe- a proximity policy as the key to stability – Romano Prodi speech*. Retrieved from http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-02-619_en.htm
- European Commission. (2011). *Joint communication by the high representative of the Union for foreign affairs and security policy and the European Commission - A new response to a changing neighbourhood: A review of European Neighbourhood Policy*. Retrieved from <https://library.euneighbours.eu/content/new-response-changing-neighbourhood-review-european-neighbourhood-policy>
- European Commission. (2012). *Joint statement by high representative/Vice-President Catherine Ashton and Commissioner Ștefan Füle, on EU-Georgia relations and the upcoming elections*. Retrieved from http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-12-640_en.htm?locale=en
- European Commission. (2014). *Communication from the Commission to the European Parliament and the Council–European Energy Security Strategy*. Retrieved from <https://www.eesc.europa.eu/resources/docs/european-energy-security-strategy.pdf>
- European Commission. (2014). *European Neighbourhood and Partnership Instrument 2007-2013*. Retrieved from https://ec.europa.eu/europeaid/sites/devco/files/overview_of_enpi_results_2007-2013_en_0.pdf
- European Commission. (2015). *Joint Communication to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions – Review of the European Neighbourhood Policy*. Retrieved from

http://eeas.europa.eu/archives/docs/enp/documents/2015/151118_joint-communication_review-of-the-enp_en.pdf

- European Commission. (2017). *Revised European Neighbourhood Policy: Supporting stabilisation, resilience, security*. Retrieved from http://europa.eu/rapid/press-release_IP-17-1334_en.htm
- European Commission. (2018). *Visa liberalisation with Moldova, Ukraine and Georgia*. Retrieved from https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/policies/international-affairs/eastern-partnership/visa-liberalisation-moldova-ukraine-and-georgia_en
- European External Action Service. (2008). *Joint Statement of the Ministers of the countries of the European Union and of the wider Black Sea area*. Retrieved from http://eeas.europa.eu/archives/docs/blacksea/doc/joint_statement_blacksea_en.pdf
- European External Action Service. (2016). *Black Sea Synergy*. Retrieved from https://eeas.europa.eu/arctic-policy/eu-arctic-policy/346/black-sea-synergy_en
- European External Action Service. (2016). *Shared vision, common action: A stronger Europe - a global strategy for the European Union's Foreign and Security Policy*. Retrieved from http://eeas.europa.eu/archives/docs/top_stories/pdf/eugs_review_web.pdf
- European External Action Service. (2018). *Eastern Partnership*. Retrieved from https://eeas.europa.eu/diplomatic-network/eastern-partnership/419/eastern-partnership_en
- European External Action Service. (2018). *Georgia and EU*. Retrieved from https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage_en/49070/Georgia%20and%20the%20EU
- European Parliament. (2002). *Oral question with debate pursuant to Rule 42 of the Rules of Procedure by Elmar Brok, on behalf of the Committee on Foreign Affairs, Human Rights, Common Security and Defence Policy to the Council – Subject: The 'New Neighbours Initiative' and 'Wider Europe'*. Retrieved from <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+OQ+O-2002-0102+0+DOC+XML+V0//EN&language=en>
- European Union. (2003). *European Security Strategy – A secure Europe in a better World*. Retrieved from <https://europa.eu/globalstrategy/en/european-security-strategy-secure-europe-better-world>
- Eurostat. (2017). *Energy production and imports*. Retrieved from http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Energy_production_and_imports#More_than_half_of_EU-28_energy_needs_are_covered_by_imports
- Ferreira-Pereira, L. C., & Vieria, A. V. G. (2014). Ukraine in the European Union's Partnership Policy: A case of institutionalized ambiguity. *European Politics and Society*, 16(2), 143-158. doi: 10.1080/23745118.2014.981949
- Franke, A., Gawrich, A., Melnykovska, I., & Schweickert, R. (2010). The European Union's relations with Ukraine and Azerbaijan. *Post-Soviet Affairs*, 26(2), 149-183. doi: 10.2747/1060-586X.26.2.149
- Freire, M. R., & Simao, L. (2013). From words to deeds: European Union democracy promotion in Armenia. *East European Politics*, 29(2), 175-189. doi: 10.1080/21599165.2013.780163
- Freyburg, T., Lavenex, S., Schimmelfennig, F., Skripka, T., & Wetzels, A. (2015). *Democracy promotion by functional cooperation: The European Union and its Neighbourhood*. The United Kingdom: Palgrave Macmillan.
- Gawrich, A., Melnykovska, I., & Schweickert, R. (2009). Neighbourhood Europeanization through ENP: The case of Ukraine. *KFG The Transformative Power of Europe*, Working Paper, 3. <https://doi.org/10.1111/j.1468-5965.2010.02110.x>
- Giragosian, R. (2015). The European Neighbourhood Policy: An Armenian perspective. In A. Inayeh and J. Forbrig (Eds.), *Reviewing the European Neighbourhood Policy: Eastern perspectives* (pp. 7-11). Washington: The German Marshall Fund of the United States.
- Grabbe, H. (2006). *The EU's transformative power: Europeanization through conditionality in Central and Eastern Europe*. New York: Palgrave Macmillan.
- Haukkala, H. (2015). From cooperative to contested Europe? The conflict in Ukraine as a culmination of a long-term crisis in EU–Russia relations. *Journal of Contemporary European Studies*, 23(1), 25-40. doi: 10.1080/14782804.2014.10011822

- Hürsoy, S. ve Kutlu, E. (2018). Yenilenen Avrupa Komşuluk Politikası perspektifinden Avrupa Birliği'nin Doğu komşularına yönelik yaklaşımı. *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi*, (2), 169-189. Erişim adresi: <http://dergipark.gov.tr/esam>
- Kelley, J. (2006). New wine in old wineskins: Promoting political reforms through the New European Neighbourhood Policy. *Journal of Common Market Studies*, 44(1), 29-55. doi: 10.1111/j.1468-5965.2006.00613.x
- Korosteleva, E. (2012). *The European Union and its Eastern Neighbours: Towards a more ambitious partnership?*. New York: Routledge.
- Kostanyan, H., & Vandecasteele, B. (2013a). The socialization potential of the Eastern Partnership Civil Society Forum. *Eastern Journal of European Studies*, 4(2), 95-110. Retrieved from <http://ejes.uaic.ro/>
- Kostanyan, H., & Vandecasteele, B. (2013b). The EuroNest Parliamentary Assembly: The European Parliament as a socializer of its counterparts in the EU's Eastern Neighbourhood?. *EU Diplomacy Paper*, 5, 1-27. Retrieved from <https://www.ceps.eu/>
- Lavenex, S. (2008). A governance perspective on the European neighbourhood policy: Integration beyond conditionality?. *Journal of European Public Policy*, 15(6), 938-955. doi: 10.1080/135017608021966879
- Lehne, S. (2014). *Time to reset the European Neighbourhood Policy*. Brussels: Carnegie Endowment for International Peace. [Adobe Acrobat Reader sürümü] Retrieved from <https://carnegieendowment.org/>
- Manners, I. (2002). Normative power Europe: A contradiction in terms?. *Journal of Common Market Studies*, 40(2), 235-258. doi: 10.1111/1468-5965.00353
- Mcdonagh, E. (2008). Is democracy promotion effective in Moldova? The impact of European institutions on development of civil and political rights in Moldova. *Democratization*, 15(1), 142-161. doi: 10.1080/13510340701770022
- Memmedli, E. (2017). Azerbaycan-Avrupa Birliği ilişkilerinde enerji faktörü. *Akademik Bakış Dergisi*, 61, 206-215. Erişim adresi: <http://dergipark.gov.tr/abuhsbd>
- Nilsson, M., & Silander, D. (2016). Democracy and security in the EU's Eastern Neighbourhood? Assessing the ENP in Georgia, Moldova and Ukraine. *Democracy and Security*, 12(1), 44-61. doi: 10.1080/17419166.2015.1135744
- Olsen, G. R. (2000). Promotion of democracy as a foreign policy instrument of 'Europe': Limits to international idealism. *Democratization*, 7(2), 142-167. doi: 10.1080/13510340008403663
- Partnership and Cooperation Agreement between the European Communities and their Member States, of the one part and the Republic of Armenia, of the other part. (1996). Retrieved from https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/eu-armenia_partnership_and_cooperation_agreement_en.pdf
- Partnership and Cooperation Agreement between the European Communities and their Member states and Ukraine. (1994). Retrieved from http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2003/october/tradoc_111612.pdf
- Partnership and Cooperation Agreement between the European Communities and their Member States, of the one part and the Republic of Georgia, of the other part. (1996). Retrieved from https://www.fdfa.be/sites/default/files/atoms/files/138_Agreement%20in%20English.pdf
- Partnership and Cooperation Agreement between the European Communities and their Member States, of the one part and the Republic of Azerbaijan, of the other part. (1996). Retrieved from https://cdn5-eeas.fpfis.tech.ec.europa.eu/cdn/farfuture/xaKFrrfNKU5HSVe_Lp3URazcPs6PsEYsi0ht-XnE9Qs/mtime:1475232282/sites/eeas/files/eu-az_pca_full_text_0.pdf
- Partnership and Cooperation Agreement between the European Union and the Republic of Moldova. (1994). Retrieved from http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2007/august/tradoc_135737.pdf
- Pomorska, K. (2011). Poland: learning to play the Brussels game. In R. Wong and C. Hill (Eds.), *National and European foreign policies: Towards Europeanization* (pp. 167-188). London and New York: Routledge.
- Powel, B. T. (2009). The stability syndrome: US and EU democracy promotion in Tunisia. *The Journal of North African Studies*, 14(1), 57-73. doi: 10.1080/13629380802383562

- Pridham, G. (2011). Ukraine, the European Union and the democracy question. *Romanian Journal of European Affairs*, 11(4), 18-33. Retrieved from <https://papers.ssrn.com/>
- Rinnert, D. (2013). The Republic of Moldova in the Eastern Partnership. *Friedrich Ebert Stiftung*. Retrieved from <http://library.fes.de/>
- Sasse, G. (2008). The European Neighbourhood Policy: Conditionality revisited for the EU's Eastern Neighbours. *Europe-Asia Studies*, 60(2), 295-316. doi: 10.1080/09668130701820150
- Schimmelfennig, F., & Sedelmeier, U. (2004). Governance by conditionality: EU rule transfer to the candidate countries of Central and Eastern Europe. *Journal of European Public Policy*, 11(4), 669-687. doi: 10.1080/1350176042000248089
- Sedelmeier, U. (2011). Europeanisation in new member and candidate states. *Living Reviews in European Governance*, 6(1), 1-52. Retrieved from edoc.vifapol.de
- Shapovalova, N., & Youngs, R. (2012). EU democracy promotion in the Eastern Neighbourhood: A turn to civil society?. *FRIDE*, 115, Retrieved from <http://epd.eu/2012/12/18/fride-eu-democracy-promotion-in-the-eastern-neighbourhood-a-turn-to-civil-society/>
- Simao, L. (2012). The problematic role of EU democracy promotion in Armenia, Azerbaijan and Nagorno-Karabakh. *Communist and Post-Communist Studies*, 45(1-2), 193-200. doi:10.1016/j.postcomstud.2012.03.001
- Smith, K. E. (2005). The outsiders: The European Neighbourhood Policy. *International Affairs*, 81(4), 757-773. Retrieved from <https://www.jstor.org/>
- Solonenko, I. (2005). The European Union as democracy promoter: The case of Ukraine. *Roman Journal of Political Science*, 5(2), 58-59. Retrieved from <http://www.sar.org.ro/>
- Solonenko, I. (2009). External democracy promotion in Ukraine: The role of the European Union. *Democratization*, 16(4), 709-791. doi: 10.1080/13510340903083851
- Stewaer, S. (2009). The interplay of domestic contexts and external democracy promotion: Lessons from Eastern Europe and the South Caucasus. *Democratization*, 16(4), 804-824. Doi: 10.1080/13510340903083034
- Vieria, A., & Vasilyan, S. (2018). Armenia and Belarus: Caught between the EU's and Russia's conditionalities?. *European Politics and Society*, 19(4), 471-489. doi: 10.1080/23745118.2018.1455337